

В. Д. Пономаренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Особливості внутрішньої форми похідних слів із предметно-особовим значенням

Пономаренко В. Д. Особливості внутрішньої форми похідних слів із предметно-особовим значенням. У статті проаналізовано особливості внутрішньої форми похідних слів, у семантичній структурі яких одночасно реалізується значення особи і значення предмета. Визначено семантичні моделі похідних із предметно-особовим значенням. Установлена залежність між фразеологічністю семантики, властивою для значної кількості похідних, і їхньою внутрішньою формою.

Ключові слова: *внутрішня форма, фразеологічність семантики, словотвірне значення, мотивувальна ознака, твірне слово, дериват.*

Пономаренко В. Д. Особенности внутренней формы производных слов со значением предмета и лица. В статье проанализированы особенности внутренней формы производных слов, в семантической структуре которых одновременно реализуются значения лица и предмета. Определены семантические модели производных с таким значением. Установлена зависимость между фразеологичностью семантики, свойственной для значительного количества производных, и их внутренней формой.

Ключевые слова: *внутренняя форма, фразеологичность семантики, словообразовательное значение, мотивирующий признак, производящее слово, дериват.*

Ponomarenko V. D. The peculiarities of the inner form of derived words with the meaning of subject and person. The article contains the analysis of derivative peculiarities of the inner form of derived words whose semantic structure reveals both the meaning of person and the meaning of subject. Semantic models of derivatives with a subject-personal meaning have been analyzed. The interrelation between the phraseological semantics characteristic of most derivatives.

Key words: *inner form, phraseological semantics, derivational meaning, motivating characteristics, forming word, derivative.*

Похідне слово розглядають як результат номінаційного акту, в якому дійсність, що відображається у категоріях мислення, матеріалізується в значеннях мовних форм. Своєрідним «посередником» між словом і денотатом є внутрішня форма (ВФ) слова, яка розкриває його природу як найменування і пов'язана з ономасіологічним аспектом слова. Вивчення дериватів на основі особливостей їхніх ВФ, на думку В. Бойчука, виводить похідні слова за межі власне словотвірного аналізу, уможливорює трактування їх як одиниць мови, у яких закодовано пізнавальну діяльність носіїв мови, їх світобачення [1:6]. Отже, можемо стверджувати, що наявність внутрішньої форми слова – це типова і важлива риса похідного як складного знака дійсності.

Зазначимо, що ідея ВФ слова належить В. Гумбольдту, який уважав слово не еквівалентом предмета, що сприймається, а еквівалентом того, як цей предмет усвідомлюється мовотворчим актом у конкретний момент творення слова [3:102]. Подальший розвиток теорія ВФ отримала в наукових студіях О. Потебні, який трактував її досить широко (і як найближче етимологічне значення слова, і образ образу, і як знак значення у слові). «Внутрішня форма слова, зауважує вчений, є відношення змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляє людина влас-

ну думку. Тільки цим можна пояснити, чому в мові може бути багато слів для позначення того самого предмета і, навпаки, одне слово може позначати різні предмети» [5:198].

У сучасному мовознавстві також фіксуємо неоднозначне розуміння цієї мовної категорії. Одна з інтерпретацій пов'язана з визначенням ВФ як елемента формально-семантичної структури будь-якого похідного слова (як спосіб мотивування похідного слова (В. В. Іванов), як морфосемантична структура слова, що містить у собі морфемний склад і мотиваційне значення (О. І. Блінова), як спільна семема мотивувального і мотивованого слів (В. М. Русанівський), як мотивувальна ознака, яка кладеться в основу найменування предметів та явищ навколишнього світу, що позначаються похідними словами (В. М. Бойчук).

Пильна увага лінгвістів до проблеми ВФ особливо в останнє десятиліття викликана необхідністю ґрунтовного опису процесів номінації та явищ мотивованості мовних знаків. Оскільки ВФ слова дає уявлення про те, чому саме так щось назвали, яка з ознак предмета обирається свідомістю людини для позначення того чи того предмета. ВФ допомагає «засвоїти» слово, зрозуміти механізм його творення, проникнути у специфіку мови. ВФ слова, як відзначають О. Єрмакова

і О. Земська, виражає те розуміння предмета, яке обрано для його найменування, наділено його духовною свідомістю народу [4:518].

Слідом за О. О. Тараненком внутрішньою формою називаємо мотивувальний образ слова, спосіб мотивації його значення. Вона вказує на ознаку, що з якихось причин була виділена мовцем як визначальна й диференціювальна для певного об'єкта й покладена в основу його назви [6:80].

Учені відзначають, що у будь-якому похідному слові поняття ВФ, словотвірної мотивації, словотвірного значення взаємозумовлені і взаємозалежні мовні категорії.

Але якщо словотвірне значення вказує на загальнокатегоріальне значення твірної бази і її семантику, то ВФ визначає характер смислового відношення похідного слова до твірного, вона конкретизує словотвірні мотиваційні зв'язки, наділяючи їх значущістю.

Досліджуючи різні типи похідних слів, звертаємо увагу на те, що характер ВФ у них неоднаковий.

Об'єктом вивчення стали похідні слова, у семантичній структурі яких одночасно реалізується значення особи і значення предмета. Здебільшого це деривати, утворені за допомогою суфіксів **-ник(-альник)**, **-ач**, **-ар**, **-ниц(я)**.

Завдання роботи – з'ясувати, як виявляється ВФ у словах, у семантичній структурі яких одночасно реалізується значення особи і значення предмета.

Ставлення з боку дослідників і лексикографів до такого типу похідних неоднозначне: одні вважають це явище омонімією, інші – багатозначністю. Тлумачні словники української мови також по-різному кваліфікують такі поєднання, здебільшого подаючи їх як багатозначні. Наприклад: *телятник* «1. Хлів для телят. 2. Той, хто доглядає телят»; *травник*¹ «1. Те саме, що гербарій. 2. заст. Книжка, у якій спершу записувались лікувальні рослини, а згодом давалися поради, як їх використовувати. 3. Птах ряду кулікоподібних» і *травник*² «1. Настоянка на травах. 2. Лікар, що лікує травами» [2].

Здатність слова поєднувати в одній семантичній структурі предметні й особові назви свідчить про те, що внутрішня форма таких слів може одночасно поєднувати суб'єктно-об'єктні та об'єктно-об'єктні відношення.

Особливість виявлення ВФ особових значень полягає у з'ясуванні характеру семантики предиката, вираженого у структурі лексичного значення аналізованих слів. Так, наприклад, у похідних *патронник*, *гусятник*, *гусятниця*, *цигарниця*, *собачник*, *пташник*, *ведмежатник* тощо

у значенні особи ВФ розкривається через предикати «виготовляє», «розводить і доглядає», «виготовляє або торгує», «любитель», «доглядає», «полює і водить». Відзначимо, що різні значення цих дериватів, утворених від категоріально однотипних твірних основ, спричинені різними мотивувальними ознаками твірних слів, покладених в основу найменувань. Хоча трапляються випадки, коли значення особи того самого деривата ґрунтується на різних мотивувальних ознаках, а отже, різним є характер семантики предиката, що входить до структури лексичного значення (наприклад, ВФ похідного *цигарниця* «та, що виготовляє цигарки або торгує ними» вказує одночасно на ознаку результативності (предикат «виготовляє») і ознаку об'єктності (предикат «торгує»). Отже, аналіз особових значень дериватів, які одночасно поєднують у семантичній структурі значення особи і значення предмета, дає змогу зробити висновок про відображення внутрішньою формою особових назв складних відношень, у які може вступати особа з різноманітними предметами (здебільшого це стосується субстантивів зі значенням істоти).

Предметні значення, які виокремлюються у семантичній структурі названих дериватів, репрезентують різнопланові відношення, що існують між предметами навколишнього світу. Таких об'єктно-об'єктних відношень може бути, порівняно з особовими назвами, набагато більше, тому для ВФ субстантивів, у яких реалізуються також неособові значення, властивою є певна автономність. Так, наприклад, ВФ похідних *рибник* «пиріг із рибою», *макаронник* «запіканка з макаронів», *яблучник* «яблучне вино» виражає відношення до предмета як до матеріалу, з якого виготовлено об'єкт номінації, а похідні *рибник* і *макаронник* ще й містять указівку на предмет, що входить до складу об'єкта номінації поряд з іншими інгредієнтами.

Фіксуємо також ряд похідних, у семантичній структурі яких наявні дві мотивувальні ознаки (наприклад, у дериватів *патронник* «задня частина каналу ствола у вогнепальній зброї, призначена для вкладання патрона», *телятник* «хлів для телят», *гусятник* «приміщення, пташник для гусей», *собачник* «приміщення, де утримують собак для наукових дослідів», *рибник* «штучне водоймище або судно для живої риби» поєднуються мотивувальна ознака призначення і локативності. А в похідному *нічник* «лампа або інше джерело світла, що засвічується на ніч», реалізується мотивувальна ознака призначення і темпоральності (як і в іншому значенні, що активно побутує в останні десятиліття, – «нічний клуб, ресторан»).

Подекуди трапляються похідні, у яких ВФ і предметного, і особового значення має однаковий характер. Так, наприклад, ВФ обох значень похідного *молочник* («1. Посудина, у якій подають до столу молоко або вершки»; «2. Той, хто торгує молоком і молочними продуктами» вказує на об'єктність, а в похідного *ложкар* «1. Майстер, що виготовляє ложки»; «2. Інструмент, яким виробляють ложки» фіксуємо ВФ інструментальності. Обидва значення деривата *панцирник* «1. іст. Воїн, одягнений у панцир, латник». «2. Автомобіль, поїзд, військовий корабель, покритий панциром» формуються на основі конститутивності, оскільки ВФ цих значень виражає відношення до матеріалу, з якого складається об'єкт номінації.

Аналіз значної кількості похідних із предметно-особовим значенням дає змогу стверджувати, що такі структури можуть реалізувати різні семантичні моделі: «сукупність предметів, названих мотивувальною основою» – «людина, діяльність якої пов'язана з тим, що названо мотивувальною основою»; (*пісенник, розмовник, травник*¹, *молитвеник, патронник*);

«предмет, призначений для того, що названо мотивувальною основою» – «людина, діяльність якої пов'язана з тим, що названо мотивувальною основою» (*гусятниця, винищувач, цигарниця, молочник*);

«приміщення для тварин» – «людина, діяльність якої пов'язана з тваринами» (*пташник, телятник, гусятник, собачник, ведмежатник*).

Подекуди в одній семантичній моделі може поєднуватися інструментальне і особове значення (*ложкар* «1. Інструмент, яким виробляють ложки», «2. Майстер, що виготовляє ложки»), або «значення особи» і «значення приміщення» (*запасник* 1. Військовослужбовець, що перебуває в запасі (у 4 знач.); 2. Приміщення, місце для зберігання чого-небудь неживаного, резервного».

Однозначно стверджувати, яке із значень у таких структурах є первинним, а яке вторинним, не можемо. Уважаємо, що вторинним є значення особи, яке виникає тому, що вже наявна структура з іншим значенням. Повторна реалізація словотвірної моделі викликає породження різних значень як у межах однієї словотвірної структури, так і в межах різних структур. Однією з причин реалізації значення особи у структурі, яка містить назву предмета, є, за термінологією О. Єрмакової, омонімічне притягування.

Для значної кількості похідних слів із предметно-особовим значенням властивою є фразео-

логічність семантики. Здебільшого це стосується предметних значень. Такі одиниці, що відзначаються ідіоматичністю семантики, мають індивідуальну, образну внутрішню форму. Наприклад, лексичні предметні значення ряду похідних уключають фразеологічні нарощення, тобто компоненти значення, відсутні у сукупності значень їхніх складників (*патронник* «**задня частина каналу ствола у вогнепальній зброї, призначена для вкладання патрона**»; *розмовник* «**посібник для вивчення іноземної мови, в якому подано зразки розмов на різноманітні теми**», *нічник* «**лампа або інше джерело світла, що засвічується на ніч**» тощо.

Що ж до ВФ похідних із фразеологічністю семантики, то в деяких випадках вона може не містити нарощених семантичних компонентів, тому ВФ таких слів збігається зі словотвірним значенням. Так, зокрема, ВФ слова *винищувач* – «бойовий, швидкохідний літак із сильним озброєнням, призначений для знищення в повітрі ворожих літаків», на відміну від лексичної семантики, не містить нарощених компонентів. У такому випадку ВФ збігається зі словотвірним значенням. Інші приклади доводять, що й ВФ може містити семантичні нарощення (молочник – «той, хто **торгує** молоком і молочними продуктами»). Здебільшого фразеологічні нарощення, наявні у ВФ слів, містять регулярні нарощені значення процесуального характеру. Найчастіше це простежується у похідних з особовим значенням.

Фразеологічність семантики деяких похідних викликає розширення значення і втрату словом (або значенням) ВФ (*гусятниця* «довгаста посудина з покриттям для засмажування гусей, качок та ін. великої птиці, а також поросят»).

Отже, ВФ слова вказує на характер смислового відношення похідного слова і твірного і є важливою рисою похідного як складного знака дійсності. Поняття ВФ допомагає, на нашу думку, точніше виявити семантику похідних слів та їхню ономазіологічну структуру. Аналіз дериватів, які об'єднують у семантичній структурі предметні й особові значення, дає змогу зробити висновок, що такі одиниці мають різну ВФ, хоча й не всі індивідуальну. Здебільшого тип ВФ залежить від мотиваційних ознак, покладених в основу номінації. Тому важливим також є з'ясування структурно-семантичних особливостей і категоріального значення мотивувальних слів, що може бути ще одним напрямком дослідження.

Література

1. Бойчук В. М. Типологія внутрішньої форми слова у десубстантивному словотворі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / В. М. Бойчук. — Івано-Франківськ, 1997. — 18 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
3. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / В. Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С. 97—124.
4. Ермакова О. П., Земская Е. А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренней форма слова / О. П. Ермакова, Е. А. Земская. — Серия литературы и языка. — 1985. — Т. 44. — № 6. — С. 518—525.
5. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня // Звегинцев В. А. История языкознания 19 — 20 вв. — М., 1964. — Ч. I. — С. 195—213.
6. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. В. М. Русанівський та ін. — К. : Українська енциклопедія, 2000. — 752 с.